

בביקור האפיפיור באזורנו בחודש מאי בחר הכס הקדוש להגיע לאתר הטבילה, "ביטני מעבר לירדן", בצדו המזרחי של נהר הירדן ולהתפלל על גדת הנהר. מספר חודשים קודם לכן צוין בצדו המערבי של הנהר, באתר הנקרא "קצר אליהוד", חג האפיפניה הנוצרי ובמהלכו טקס טבילה שנוהל על ידי הפטריארך היווני-אורתודוכסי. בטקס בצד הישראלי כמו גם בביקור האפיפיור בצד הירדני אפשר היה לזהות תכנים וסמלים לאומיים-מודרניים רבים המשתלבים בתוך האירועים הדתיים-נוצריים. לפיכך, ניתן לראות באירועים אלו חלק מתהליך אשרור של ריבונות-לאומית, בין אם ירדנית או ישראלית שנעשה באמצעות האתרים.

הדיון בסוגיה זו הוא חלק מעבודת דוקטורט אותה אני כותב במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית. בעבודה אני בוחן את התהוותם של אתרי הטבילה לאורך הירדן תוך התמקדות באופני הבנייתם, בתחרות ביניהם ובהיבטים הגאופוליטיים המלווים את התפתחותם. בהרצאה זו אציג את הניסיון לניכוס המיקום שבו אירעה טבילת ישוע על ידי הישויות הלאומיות הנמצאות במרחב ואטען ש"אמרגני הקדושה" של האתרים הנוצריים, מוסלמים-ירדנים ויהודים-ישראלים, מבנים ומחזקים את (קדושת) האתרים הנמצאים בשטחם תוך תחרות רב ממדית ביניהם. תחרות שבסיסה כלכלי אך שמשלבות בה מטרות של הצהרה על ריבונות לאומית. החומרים להרצאה נאספו באמצעות תצפיות, ראיונות עם מנהלים באתרים וגורמים נוספים שאחראים על פיתוחם ודרך איסוף חומרי ארכיון וחומרים מקוונים של האתרים ואודותיהם.

מול תפיסות שראו במקום מרכיב סטטי וסופי, ובקדושת המקום מרכיב אינהרנטי (Eliade) שבכוחו לייצר אחדות חברתית (Turner) החלו להישמע משנות השמונים ואילך קולות בקרב אנתרופולוגים וגאוגרפים תרבותיים-פוליטיים, שביקשו להציג את **המקום** כמצוי בתהליך של לקראת (Pred) ושנמצא בשינוי מתמיד (Massey). מקומות קדושים טענו קולות אלו, הם ביטוי לתהליכים סוציו-פוליטיים מתמשכים (Chidester and Linenthal) ובמקרים רבים הם חלק מקונפליקטים חברתיים (Eade and Sallnow). יצירת והבניית מקום קדוש, טענו החוקרים, מהווה **מעשה אנושי-פוליטי** שכרוך לרוב בהכרזה על בעלות תוך שגורמים שונים עושים שימוש ב"קדושת" המקום למטרות מגוונות. אחד המוקדים למחקרים החדשים הוא המרחב הישראלי-פלסטיני¹. זאת בשל מספר האתרים הקדושים הרב במרחב והסכסוכים הרבים בו. רבים מהמחקרים קושרים בין הקטגוריות **דת ולאום** שכיום מרבה המחקר לעסוק בחיבור ביניהן. זאת משום השימוש שעושות מדינות במרחבים מקודשים המעניקים לגיטימציה לשלטון מרכזי². בדוגמאות לכך אחרים אל שריף שהובנה כסמל של השאיפה הלאומית הפלשתינאית (לוז 2004), אתרים נוצריים בירושלים שסייעו

בעיצוב זהות פלשתינאית-לאומית (Bowman 1993), ובהקשר של הדת הציונית-אזרחית "מצדה" שהמיתוס שנשנה סביבה שימש בהבניית לאומיות-ציונית (Zerubavel 1995). **אתרי הטבילה במוקד מחקרי קושרים אף הם בין קטגוריות אלו**. אולם, בעוד שבמקרים שתוארו לעיל המגיעים למרכזים המקודשים משתייכים חברתית לאלו המחזקים כך את הלאום, אתרי הטבילה מייצגים מקרה בו הבעלות על האתרים משמשת בני לאום (ודת) אחרת מהבאים אליהם. כלומר, לפנינו מקרה שבו אמרגני המקומות הם בעלי מטרות שונות לחלוטין מאלו של עולי הרגל.

האירוע אשר בעטיו קודשו האתרים והתאפשרו הבניות מקבילות של המקום אירע לפני כ-2000 שנים - הטבלתו של ישוע על ידי יוחנן המטביל. אי הבהירות המאפיינת את המקורות הדתיים, הובילה לכך שאין הסכמה גורפת ביחס למיקום המדויק של האירוע. חוסר הבהירות, לצד טענה שהנהר כולו מקודש ואין חשיבות לנקודה המדויקת, הוא שאפשר יצירת מקומות אלטרנטיביים והנעת תהליכי הבניה תוך הנחת מעמד לאומי, ישראלי או ירדני, לאתרים השונים. כמעט 2000 שנה אחר כך, הותיר תהליך שרטוט הגבולות האזוריים במאה העשרים את ארץ הקודש ואת הירדן, הנהר הקדוש בנצרות, כגבול בין שתי מדינות **לא נוצריות**. אתרי הטבילה הושפעו מאוד מהתהליך. האתר המסורתי בדרום הנהר חולק בין שתי מדינות לאחר 67, נסגר לתקופה ארוכה ונפתח שוב כשני אתרים נפרדים: **ביטני מעבר לירדן**³ במדינת ירדן ו**קצר אליהוד**, בשטח שנכבש ע"י ישראל ונמצא תחת תביעה של הרשות הפלשתינאית. בנוסף, בשל הבעיות הביטחוניות האופייניות לאתרים בירדן הדרומי יזם משרד התיירות הישראלי הקמת אתר חלופי בשם "**הירדנית**" במוצא הירדן מהכנרת. מאז 2011, פועלים שלושת האתרים בו זמנית.

אם נקבל תיאורטית כי מקום אינו אלא תוצר של עבודת האדם הבוחר כיצד לבנותו ולהבנותו, כיצד ומה להציג בו, כיצד לחברו לעבר ולאיזה עבר בדיוק (אבו אל חאג, 2001, פלדמן 2007) אזי נוכל לבחון את הפעילות המתבצעת כאן כפעילות של הבניית והרכשת משמעות דרך סוכנים שונים. טענה זו הופכת למורכבת יותר כאשר מדובר **בשלושה מקומות סמוכים הפועלים בו זמנית, שמקורם בטקסט זהה, בפולחן אחד, במסורת ספרותית דומה והפונים לאותו קהל יעד**. כיוון שכך נדרשים מנהלי האתרים "לשכנע" כי האתר "שלהם" הוא המקום "הנכון והאמיתי" לטבילה. בהמשך הדברים אציג את אופני הבניית כל אתר, אדון באופן שבו מעורבות הצהרות על ריבונות לאומית בתהליך זה ואראה כיצד ניכוס האתרים והשימוש בהם מוביל לקונפליקטים.

ביטני מעבר לירדן - האתר נפתח בשנת 2000 לאחר יותר משלושים שנים בהן היה סגור. אל האתר, המנוהל על ידי ועדה שבן דודו של המלך עומד בראשה, מגיעים כמאה אלף מבקרים בשנה. את האתר מבנים מנהליו **כנקודה המדויקת שבה הוטבל**

ישוע. הם עושים כן בעזרת שילוב בין: (1) ארכיאולוגיה (2) ספרות עולי הרגל (3) הקמת מבני דת נוצריים ו(4) כוח סמכות ראשי כנסייה. מטרת ההבניה היא הגברת הפופולריות של האתר ובד בבד היא הצהרה ירדנית בדבר אחיזתה בשטח כחלק מאחריזתה על אתרי דת נוצריים בארץ הקודש. לאחיזה זו מתוודע המבקר במקום דרך סמליה הרבים של מדינת הלאום הנוכחים, כמו ברחבי המדינה, גם באתר הנוצרי: תמונות של המלך ודגלי הממלכה, עמדות צבאיות, חייל ירדני שנמצא על גדת הנהר והפיכת האתר, לאחר שעות הביקור, לאזור צבאי סגור.

הפרויקט המודרני-לאומי קשור באובססיה **לארכיאולוגיה** המוכיחה השתייכות קבוצתית לשטח (Smith 1999). במקרה של "ביטני" מדובר בתהליך מפותל כשהממצאים מציעים שייכות נוצרית אך גם חיזוק של אחיזה ירדנית-לאומית עכשווית. חפירות שנעשו באתר על ידי חוקרים, ירדנים ברובם, חשפו לפי החוקרים, את הגבעה ממנה עלה אליהו השמימה ואת המערה שבה חי יוחנן. ממצאים אלו חיזקו את הקביעה ה**ירדנית** לפיה טבילת ישוע אירעה בצד המזרחי. לארכיאולוגיה חוברת בהבניית האתר **ספרות עולי הרגל**. זו מעידה על פעילות טקסית באתר לאורך המאות, מייצרת מסורות עבר (חציית הנהר), ומאששת ומחזקת, לפי הירדנים, את טענתם בדבר הגדה שבה אירעה הטבילה⁴. הממצאים והספרות (של אלו שהעידו על פעילות צליינית **בגדה המזרחית**), מוצגים בהבלטה באתר האינטרנט של המקום.

לצד השיבה אל העבר פונים מנהלי האתר, במאמצייהם להבנותו, אל ההווה והעתיד. מאז שנת 2000 העניק המלך שטחים באתר ל-14 עדות לצורך **הקמת מבני דת**. בעוד החפירות אל פנים האדמה מייצרות "הוכחות" ארכיאולוגיות ל"אותנטיות" של האתר הבניה על פני הקרקע, שמשנה את מראהו, פונה לעתיד במטרה להפוך אותו למרכז חי ושוקק לעלייה לרגל. **יתר על כן, לצעד היו גם השלכות פוליטיות**. בתגובה להענקה שלחו ראשי העדות מכתבי תודה למלך בהם אישרו כי ישוע הוטבל בצד המזרחי ושהאתר הירדני הוא מקום הטבילה האמתי. בנוסף הצהירו חלקם על חשיבותה של ירדן כ"שומרת" המקומות הקדושים לנצרות.

השימוש בכוח **סמכות ראשי הכנסיות** בהבניית האתר ובאשרור הריבונות הירדנית באה לידי ביטוי גם בביקורי אח"מים, ובראשם האפיפיור. על אף, ואולי מכיוון, שאיבדה ב-67 את אחיזתה במרבית האתרים הנוצרים באזור נוהגת ירדן להשתמש בביקורים אלו להצהרה על תפקידה בשמירת המקומות הקדושים במרחב (Katz). בביקורים נוהגת המדינה להשיק אתרים הקדושים לנצרות. כך היה בשנת 2000 כשבמעמד האפיפיור נפתח אתר הטבילה באופן רשמי⁵. מאז ביקרו במקום, בליווי המלך, שני אפיפיורים נוספים. בביקורים הדגיש האפיפיור את חשיבות האתר וגם את חשיבות הממלכה לאזור.

קצר אליהוד - האתר בצד המערבי נפתח ב-2011 לאחר יותר מארבעים שנים בהן היה סגור. **האתר מנוהל על ידי רשות הטבע והגנים הכפופה באזור למנהל האזרחי ולאלוף פיקוד מרכז**. מאז פתיחתו צבר האתר פופולריות וכיום מבקרים בו כ-400 אלף אנשים בשנה⁶. הבניית האתר צנועה מזו של האתר בירדן. פיתוח המקום עדיין בראשיתו והוא עוסק בהכנת תשתיות ובסילוק מוקשים יותר מאשר בהבניה נרטיבית ופיזית. חפירות לא נערכו באתר מאז 67 והבניה הפיזית שנעשתה, רחבות לתפילה, פונקציונלית ומטרתה הצעת צל. למקום אין אתר אינטרנט או מערך שיווק עצמאי והחנות בו קטנה. הדרך להבנת האופן שבו הוא מובנה עוברת, אם כן, דרך שיחות עם מנהליו ומפתחיו, פרסומי משרד התיירות ורט"ג והתבוננות בפעילות הנערכת בו.

למול האתר הירדני שמובנה כנקודת הטבילה המדויקת קצר אליהוד מוצג באופן מעט מעורפל. מחד, בפרסומים התיירותיים אין טענה כי זו הנקודה והגדה שבה הוטבל ישוע והאתר מוגדר כ"אתר מקודש **המזוהה** כמקום בו ע"פ המסורת הנוצרית, הוטבל ישו". מאידך, בשיחות אישיות עם מנהליו הוא הוצג כמקום הטבילה "האמיתי" ובכתבה לווינגטון פוסט צוטט מנהל האתר באומרו כי "סביר יותר שישוע הוטבל בצד המערבי שכן הוא הגיע מנצרת, כלומר מהצד המערבי של הנהר".

כנגד ההבניה הצנועה והערפול בנוגע להגדרת המקום הטקסים הנערכים בו מהווים הצהרה על חשיבותו ולהם חלק חשוב במעשה ההבניה. הטקסים, בראשם טקסי חג ההתגלות⁷, הפכו בשנים האחרונות לחגיגה דתית ותיירותית. אלפים רבים של אנשים, צליינים ותיירים ישראלים, מגיעים אליהם והם מתועדים ומופצים לכל העולם. הטקסים מפרסמים את האתר והם גם חלק עיקרי בהצהרת הריבונות הישראלית באמצעותו. את האירועים מנהל המנהל האזרחי ואת פני ראשי הכנסיות בישראל, שחלקם מחו בתחילה כנגד פתיחת האתר, מקבל, כבעל הבית במקום, קצין ישראלי בכיר שמלווה את ראשי הכנסיות גם בטקסים הדתיים. בנוסף, בימי הטקסים "לובש" האתר חג בעזרת דגלי ישראל והמנהל האזרחי הרבים המתנוססים בו.

דגלים מונפים במקום דרך קבע והם מרכיב בהצהרת הריבונות הישראלית. כך גם נוכחותם של חיילים האחראים למנוע ממבקרים לחצות את הגבול הלא נראה אך העסוקים בדרך כלל בצילום עם המבקרות. **סמלים אלו הם חלק מסוגיית השליטה בשטח** באמצעותה מנכיחה ישראל את מעמדה. בנוסף לכך, האתר מגודר והכניסה אליו עוברת דרך שער שנסגר מדי ערב, עת הופך האתר הנוצרי לשטח צבאי סגור. לאחר השער מוביל אל הנהר כביש צר שמצדיו גדרות עליהם שלטי "זהירות מוקשים". בשטח הממוקש ממוקמים מבנים חרבים. המבנים, השייכים לכנסיות שונות, נבנו במאה ה-20 בשטח שנקנה מהמנדט הבריטי ופוננו לאחר 67. מאז מתנגדת ישראל, בניגוד ל"שחרור" השטחים לכנסיות בצד הירדני, ליוזמות פיתוח עצמאיות.

לפי גורמים שונים, השארת האתר בשליטת המדינה, נעשית מחשש שהכנסיות ידרשו לקבל את שטחן בחזרה וגם בשל רצון הפלשתינאים לקבל את השליטה באזור

הירדנית - האתר השלישי, שנפתח ב-1981, שוכן במוצא הירדן מהכנרת, במיקום הנעדר מסורת ספציפית ובוודאי נעדר מעמד קנוני. על אף העדר המסורת, האתר הנמצא בבעלות קיבוץ כנרת הוא הפופולרי מבין האתרים עם למעלה מחצי מיליון מבקרים בשנה. זאת בשל השנים שפעל כאתר יחיד ובשל מיקומו באזור נעים יותר אקלימית. העדר המסורת מחייב את מנהליו במעשה הבנייה מורכב. אלו עושים כן באמצעות מהלך כפול הממעיט, מחד, מחשיבות מיקום הטבילה המדויק אך מחבר, מאידך, בין הירדנית לבין אירוע הטבילה וישוע. מיקום הטבילה המסורתי מושמט מפרסומי האתר או שמודגש העדר הזיהוי של מיקומה. משמעות העדר הזיהוי, כפי שמציע אתר האינטרנט של הירדנית, היא שכל נקודה בנהר טובה לטבילה. באם כל נקודה טובה לטבילה הרי שהבחירה להגיע לירדנית המוצלת ושהמים בה נקיים ביחס לאתרים הדרומיים, היא הבחירה "הנכונה".

לצד טענות אלו שורה של צעדים נעשו על מנת לחבר בין האתר לבין טבילת ישוע והזמן ההיסטורי שבו אירעה. מרבית הצעדים הוצעו בפרוגרמה לפיתוח האתר תחת סעיף שקרא "**לשפר את התדמית של קדושת המקום**" ושיושם ברובו. המבנה המרכזי במקום עוצב בצורת צלב, "קיר החיים החדשים" (80 לוחות קרמיקה ארמנית המציגים את תיאור הטבילה ללא אזכור מיקומה) הוקם במימון קהילות נוצריות ו"בחצר העתיקות" בכניסה לאתר הוצבו שרידים מאמת המים העתיקה של טבריה הנקראת על שמה של המלכה "ברניקי" שחייה בתקופת ישוע. בנוסף, בארת מסעדה בשם מן. במשך מספר שנים הגישה המסעדה מזונות מתקופת ישוע והציעה גם, כחלק מפרויקט "החוויה התנכ"ית", צפייה בסרט ובו משפחה מהמאה ה-1 החיה על גדת הירדן, בכפר המומצא - "**ירדנית**". רגע השיא בסרט הוא טבילה, בהילוך איטי, של הדמות הראשית במימי הירדן, מיד לאחר שובה משנת היטהרות במדבר יהודה. בנוסף לאופני הבנייה אלו מנסה הירדנית להבנות עצמה גם בעזרת מנהיגים וטקסים נוצריים. בעת השקת לוח חדש מתקיים באתר טקס והאתר מרבה לעלות לדף הפייסבוק שלו תמונות וסרטונים מטקסים אלו, כמו גם מביקורי מנהיגים נוצריים במקום ומטקסים המוניים המתקיימים בו.

ההצהרה הלאומית-פוליטית באמצעות האתר, לבטח למול הצהרות הריבונית הלאומית דרך שני האתרים הדרומיים, מינורית. עם זאת, ניכוס אירוע הטבילה והעתקתו צפונה ניתנת להבנה כחלק ממאמצי ישראל להציג עצמה כמי שבשטחה נמצאים אתרי העלייה לרגל החשובים לנצרות. ככזו חשיבותה של הירדנית מתגברת כאשר נשמעים מעת לעת קולות על עתיד בקעת הירדן.

סיכום - הבניית מקומות קדושים ושימוש בהם לצרכים פוליטיים הם מעשה שכיח באזורנו בעידן הלאומי. בהיבט זה אין באתרי הטבילה ובהבנייתם כל חדש. אולם, בניגוד למרבית המקרים, את תהליכי הבניית האתרים הנוצריים מובילים יהודים-ישראליים ומוסלמים-ירדניים. אלו כאלו משקיעים מאמץ רב בשכנוע העולם הנוצרי כי האתר שבשטחם הוא המקום הנכון ביותר לציין בו את אירוע הטבילה. מבין האתרים, תהליכי ההבניה של ביטני מעבר לירדן והירדנית מפותחים יותר. מנהלי "ביטני", מנסים לבסס את המקום באמצעות מתן חשיבות למיקום הטבילה המדויק, שלפיהם הוכח שאירע בצד המזרחי. הירדנית, לעומת זאת מנסה לבסס את קדושתה תוך גימוד חשיבות מיקום הטבילה וערעור על זיהויו. לצד הבדל זה, מספר אופני הבנייה משותפים לשני המקומות ובהם שימוש בארכיאולוגיה, התבססות על סמכות ראשי כנסיה ושימוש באמצעים מקוונים. לעומת שני אתרים אלו, מערך ההבניה של קצר אליהוד מסתמך בינתיים בעיקר על הטקסים הנערכים בו בחגים נוצריים.

ההשקעה באתרים, המוצגת כשרות לעולם הנוצרי, נעשית על מנת להרוויח מהפוטנציאל התיירותי-הכלכלי הרב הטמון בהם אך גם מכיוון שהצלחתם של האתרים מספקת לגיטימציה ללאום השולט בשטח (Havrelock 2011) ועוזרת למדינות בהכרזה על בעלותן. עבור ירדן ההכרזה היא חלק מרצונה להיתפס כאחראית על המקומות הקדושים בארץ הקודש ואילו עבור ישראל מדובר, לצד רצון דומה, גם בהצהרה על ריבונות בשטח שנמצא תחת תביעת הרשות הפלשתינאית.

מנהלי האתרים⁸ מגדירים את הקשר ביניהם כ"טוב". אחד אף הגדיר את האתרים כ"פירות השלום"⁹. עם זאת, בשל סמיכותם ובשל הפוטנציאל הכלכלי והפוליטי הגלום בהם נתגלו לאורך השנים מתחים בנוגע עליהם. דוגמא למתח כזה, אירעה עת ביקש ערפאת, בשנת 2000, לארח את הכס הקדוש בקצר אליהוד הנמצאת בשטח C. ישראל מיהרה לסכל רעיון זה בטענה כי "לא ניתן באמצעות ביקור האפיפיור לקבוע עובדות פוליטיות בשטח"¹⁰. לבסוף ביקר האפיפיור באתר בנוכחות ישראלית-ביטחונית ומאז לא ביקרו בו אפיפיורים. דוגמא נוספת היא פתיחת אתר קצר אליהוד ב-2011¹¹. בתגובה לפתיחה הובעה מחאה ירדנית שכללה פנייה לוותיקן ואיום בתביעה בין לאומית כנגד "ההתגרות הישראלית ע"י הטעיית דעת הקהל לגבי **מיקום הטבילה האמתית**" וכנגד הקמת אתר בשטח הנמצא על אדמות פלסטיניות כבושות.

לסיים, פתחתי את הרצאתי בתובנה התיאורטית שמקומות קדושים, בשל היותם בראש ובראשונה **מקומות**, נמצאים תמיד בתהליך של לקראת ובשינוי מתמיד. הדבר אינו פוסח גם על אתרי הטבילה. בעוד המסורת הנוצרית על טבילת ישוע היא כלי באמצעותו הישויות הלאומיות במרחב ממשיכות להתחרות על הצליינות והתיירות הנוצרית לנהר מתהווה בקצר אליהוד מסורת יהודית חדשה-ישנה. מזה שנתיים

מתקיים באתר אירוע לציון נס חציית הנהר. למול נוצרים משתאים נערך טקס הכולל שירת מקהלה ושיעור המועבר ע"י חגי בן ארצי. לאירוע מגיעים מעטים אך היוזמת מצהירה: "נמשיך עם המסורת... פתאום, במקום... שעדיין היהודים לא כבשו... כי רוב האנשים שמגיעים לשם זה... נוצרים. פתאום אתה שומע שירה עברית... הערבים והנוצרים שמרו לנו על המסורת. תודה רבה. אבל אנחנו הגענו והם צריכים להסתכל. זאת עובדה". ייתכן שכאן אנו חוזים בניצניה של מסורת חדשה בנוגע לאתרים. מסורת הנשענת על שכבות קדושה קודמות אך מוסיפה לה, מחדשת אותה ומייצרת מרכיב קונפליקטואלי נוסף באתרי הטבילה לאורך הנהר.

¹ או ארץ הקודש - אזור מדינת ישראל, הרשות הפלשתינאית וחלקים ממלכת ירדן כיום. (Saron 1988, Fraser 2014)

² (Friedland and Hecht 1998: 110).

³ השם ביטני מעבר לירדן נגזר מן השם בית עניה מעבר לירדן המוזכר בספר יוחנן פרק א' פסוק 28. השם קצר אליהוד, מצודת היהודים, הוא שם הכנסייה הביזנטית שהוקמה במקום ושמציינת את חציית בני ישראל את הירדן (ניר 2012). המקום נקרא גם – אל מ'רתס – מקווה לטבילה.

⁴ בדומה לאופן שבו התנ"ך השלים ממצאים ארכיאולוגים בחפירות שונות בארץ ישראל (פייגה 2008).

⁵ למעשה האירוע הראשון באתר היה חג לאומי מודרני – חג האילנות הירדני (Katz 2003).

⁶ לפי הערכות של מנהל האתר שנמסרו לי במספר שיחות אישיות איתו

⁷ הטקס היווני אורתודוקסי, מתקיים ב-18.1. למחרת מציינים את החג כנסיות נוספות. קתולים וארמנים מציינים את החג בתאריך מעט שונה.

⁸ הדרומיים בייחוד.

⁹ קודם להסכם היה השטח סגור למבקרים וכיום מגיעים אליו כחצי מיליון מבקרים בשנה (הנתונים נמסרו על ידי מנהלי האתרים)

¹⁰ כך אמר שר הפנים דאז, חיים רמון, במסיבת עיתונאים לקראת הביקור

¹¹ בטקס השתתפו שר, אלוף בצה"ל ומנהיגים נוצרים בעלי זיקה לישראל כגון אליאס שקור הארכיבישוף היווני-קתולי בישראל.